

УДК 821.161.2(477-87)
DOI 10.35433/philology. 2 (100).2023.28-48

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМИ, НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В. С. Василенко*

Статтю присвячено основним проблемам, напрямам і перспективам дослідження української еміграційної літератури ХХ століття. Зокрема, розглянуто історію її вивчення як окремої наукової проблеми, проаналізовано основні напрями, акцентовано на найважливіших наукових здобутках у її дослідженні. На основі аналізу праць українських літературознавців і критиків – як еміграційних, так і материкових, – присвячених різним аспектам дослідження еміграційної літератури (історико-літературним, теоретичним, методологічним), висловлено деякі зауваги про особливості її розвитку, відмінності від інших – діаспорної, експатріантської літератур, а також співвідношення цих близьких за змістом, та не тотожних між собою понять. Проаналізовано риси, які внутрішньо зближують еміграційний і материковий літературні процеси, підкреслено їхні розбіжності й моменти взаємодії, акцентовано на складності й суперечливості цієї взаємодії. Висловлено думку про доцільність розгляду взаємин материкової й еміграційної літератур як метрополії та периферії й водночас як конкурентних культурних монополій. Один з аспектів розвідки присвячено питанню про переваність і спадкоємність еміграційної літератури як такої, що розвивається не через зміну поколінь, як література материкова, а через "хвилі", які впливають на її зовнішні контури та внутрішній рух. Наголошено на значущості того історико-культурного, морально-етичного й естетичного досвідів, які українська еміграційна література внесла в історію й канон загальнонаціональної, ідейно, жанрово та тематично розширивши їх. Обґрунтовано важливість теоретичної й історико-літературної концептуалізації української еміграційної літератури ХХ ст., потребу комплексного наукового підходу, який став би теоретичною підвалиною для майбутніх досліджень.

Ключові слова: література, літературний процес, еміграція, діаспора, літературне зарубіжжя, метрополія, периферія.

* кандидат філологічних наук,
науковий співробітник
(Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України)
vadym.s.vasylenko@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7685-9258

UKRAINIAN EMIGRATION LITERATURE AS A HISTORICAL AND CULTURAL PHENOMENON: PROBLEMS, DIRECTIONS AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

Vasylenko V. S.

The paper is devoted to the main problems, directions and prospects of the study of Ukrainian emigration literature of the 20th century. In particular it studies the history of its research as a separate scientific problem, analyzes the main directions of its research, and marks the most important scientific achievements in its development. Based on the analysis of the works of Ukrainian literary scholars and critics – both emigration and mainland – devoted to the problem of studying emigration literature (historical-literature, theoretical, methodological), some comments are made about the peculiarities of its development, difference from others – diaspora, expatriate, as well as the relationship of these closely related but not identical concepts. The article analyzes features that internally unite emigration and mainland literary processes, as well as their differences and moments of interactions, it emphasizes the complexity and inconsistency of this interaction. An opinion is expressed on the opportunity to consider the relation between mainland and emigration literatures as a metropolis and the periphery and, at the same time, peculiar cultural monopolies. One aspect of the study concerns the issue of the discontinuity and functioning of emigration literature as developing not because of the change of generation, as mainland literature, but through "waves" that influence its external contours and internal movement. The article notes the significance of historical, cultural, moral and aesthetic experience, which Ukrainian emigration literature brought to history and the canon of national literature, expanding them ideologically, genre and thematically. The paper substantiates the importance of the theoretical and historical-literature conceptualization of Ukrainian emigration literature of the 20th century, the need for an integral scientific approach, which would become the theoretical basis for future research.

Keywords: literature, literary process, emigration, diaspora, literary abroad, metropolis, periphery.

Постановка наукової проблеми.

Появу української еміграційної літератури як явища та факту дослідники пов'язують з історією першої української політичної еміграції ("мазепинців"), та, можливо, її хронологія ще давніша. Дехто виводить її початки з кінця XV ст. – часу виходу в Римі астрологічного памфлету Ю. Дрогобича "Прогностична оцінка поточного 1483 року". Твори, написані українськими авторами на чужині в XVII та XVIII ст., інспіровані двома важливими – релігійним та політичним – чинниками. Конфесійні конфлікти, поглиблені ухвалою польського сейму 1658 р. про примусове навернення всіх протестантів у католицизм, спонукали до виїзду за межі України окремих представників української інтелектуальної еліти й розвитку явища полемічної літератури. Зразки мемуарного, епістолярного, публіцистичного жанрів залишили представники "мазепинської" політичної еміграції (йдеться передусім

про твори П. Орлика "Діярій подорожній", "Замітки про Україну й козаків, про яких Європа мало що знає", "Вивід прав України" та ін.). Про статус емігранта дослідники говорять, аналізуючи елементи біографії й риси творчості Т. Шевченка як автора центрального в історії української літератури. Зокрема, стверджуючи, що "Шевченкові взаємини з його батьківщиною були сформовані обставинами зовсім іншими, ніж у сучасних українських еміграційних поетів", Б. Рубчак у статті "Шевченко як еміграційний поет" (1990) доводить, що "втілення батьківщини в мові його (Шевченка. – В. В.) поезії навіть більшою мірою залежить від його периферійного становища як емігранта, ніж його ставлення до країни перебування" [24: 30], себто Росії. Яскравими зразками еміграційної літературної й громадсько-політичної думки стали напрацювання М. Драгоманова, як-от його чи не найвідоміша праця "Література українська, проскрибована

урядом російським" (1878). "Проскрибована", зазначає Л. Ушкалов, у цьому сенсі означає "заборонена" й "вигнана" водночас: "українська література насправді була не лише "заборонена", але й "вигнана" за кордони Російської імперії. Так само, зрештою, як і Драгоманов". І додає: цією працею і винесеним у її назву словом "вигнанець Драгоманов" ще міцніше пов'язував свою долю з долею "вигнаної" української літератури" [21: 328].

Утім, як окремий тип словесності з власними ідейно-тематичними, жанровими й стильовими діапазонами, суспільно-політичними, емоційно-психологічними та соціокультурними характеристиками українська еміграційна література сформувалася в ХХ ст., яке, без перебільшення, можна назвати століттям еміграції. Упродовж усього цього сторіччя вона розвивалася як своєрідний "двійник" материкової, який, попри зовнішню, як у дзеркальному відображенні, подібність, був носієм інакших тем, ідей і смислів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми обсягу, структури й змісту українського еміграційного письменства ХХ ст. нині належно не досліджені, навіть більше – не сформульовані як окремі літературознавчі й методологічні проблеми. Серед учених, які зверталися до тих чи тих аспектів взаємозв'язку літератури й еміграції, – еміграційні (Ю. Шерех, Л. Рудницький, Г. Костюк, Б. Рубчак, М. Павлишин та ін.) і материкові (І. Дзюба, Ф. Погребенник, Р. Гром'як, Ю. Барабаш, Л. Тарнашинська та ін.) літературознавці й критики, праці яких і стали об'єктами цього дослідження.

Мета дослідження. Пропонована розвідка покликана розкрити основні напрями й проблеми вивчення української еміграційної літератури ХХ ст., зокрема: установити зміст понять еміграційної, діаспорної, експатріантської літератур, з'ясувати особливості їхнього співвідношення,

знайти відповіді на питання про зв'язок еміграційного й материкового літературних процесів, перерваність і спадкоємність еміграційної літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. "Вростання" української еміграційної літератури ХХ ст. у "тіло" материкової розпочалося на початку 1990-х, хоча випадки "проникнення" тих або тих імен і творів через "залізну завісу" траплялися й раніше. Де-факто вони ніколи не припинялися, проте з відродженням української незалежності набули іншого, системного й послідовного, характеру. Сьогодні це "вростання" здається фактом доконаним, хоча повернення багатьох знакових імен і творів ще триває, і воно далеке від завершення: не всі твори еміграційних письменників ХХ ст. відомі сучасним дослідникам, деякі з них ще лишаються малодоступними, а ті, що на початку 1990-х і в 2000-х роках передруковували, потребують нового, суголосного часу та його вимогам аналітичного осмислення, визначення їхньої ролі як в історичному контексті, так і в сучасному літературному процесі.

Початок вивчення української еміграційної літератури як історико-культурного феномену збігся в часі зі змінами гуманітарної й творчої парадигм: цьому сприяли відкриття архівів, перевидання "вирізаних" і заборонених тоталітарною цензурою імен і текстів, введення їх до наукового й освітнього обігу. Це вивчення відбувалося нелінійно та нерівномірно, або, як зауважив, діагностуючи його "больові точки", Ю. Барабаш, рухалося "від повного незнання до повільного, фрагментарного узнавання, від обережного, крадькома заглядання через бар'єри – до ривка поверх бар'єрів, на фактологічний простір далі – до спроб освоєння та осмислення" [2: 4]. За понад тридцять років виокремилося кілька напрямів, що, розгортаючись на шляху до освоєння й осмислення еміграційного письменства

не послідовно та не ізольовано один від одного, відобразили поступове переформатування українського літературознавчого простору.

Перший (науково-популярний) пов'язаний з ознайомленням материкового читача з еміграційною літературою як явищем і фактом: підготовкою текстів, написанням коментарів, вступних статей до окремих видань, відгуків та оглядів творів еміграційних письменників, які видавали в Україні (здебільшого вперше), спробами пояснити необхідність таких видань, їхню художню й суспільну значущість. Перші кроки на шляху до досягнення цього незнаного і, здавалося, неосяжного літературного світу були доцільними саме в такому напрямі: материкові читачі відкривали для себе нові пласти літератури (постаті, тексти, угруповання).

Завдання *другого* (систематичного) напряму полягало в збиранні й упорядковуванні еміграційного текстового масиву в антологіях, складених за різними (жанровим, хронологічним, стильовим та ін.) принципами², уведенням тих або тих імен і тем до освітніх програм та наукових планів. Так з'явилися окремими книгами поезії Є. Маланюка, Ю. Липи, Ю. Клена, О. Ольжича, О. Теліги, М. Ореста, О. Зуєвського та ін., прозові твори В. Винниченка, У. Самчука, Т. Осьмачки, В. Барки, І. Багряного, Д. Гуменної, Ю. Косача, І. Костецького, Л. Мосендза,

Н. Королевої та ін., літературно-критичні й літературознавчі праці Ю. Шереха, В. Державина, Д. Чижевського, І. Кошелівця, Ю. Лавріненка, Г. Костюка, І. Качуровського та ін. Загалом за цей час низка чільних імен і текстів дійшла до вітчизняного читача в більш або менш репрезентативному вигляді, виконавши своє перше призначення – заповнити штучно утворені прогалини й цензурні лакуни в уявленні про українську літературу ХХ ст. і відтворити її у необхідній повноті відсутніх доти історико-літературних фактів і художніх явищ.

Паралельно з перевиданням, а нерідко й випереджаючи його, розвивався *третій* (аналітичний) напрям, який передбачав аналіз нового для материкового літературознавства фактичного матеріалу, чимало за обсягом, різноманітного за змістом, розпорошеного в різних, часто малодоступних, архівах. Звичайно, перші спроби розглянути еміграційний літературний процес на різних рівнях й етапах його розвитку належали самим творцям цього процесу (В. Державину, Ю. Шереху, Г. Костюку, І. Качуровському та ін.)³ – нині ці спроби мають цінність як джерела, які дають уявлення про цей процес не в діахронії (з неминучим накладенням позицій наступних епох на віддалені в часі події), а в синхронії, у перетині думок та оцінок у межах одного часу. Материковому літературознавству належало, здолавши (звісно, не завжди

² Серед найважливіших: Поза традиції. Антологія української модерної поезії в діаспорі. Вст. ст. Б. Бойчука. Київ – Торонто – Едмонтон – Оттава: Вид.-во Канадського ін-ту укр. студій, 1993. 473 с.; Близнята ще зустрінуться: антологія драматургії української діаспори. Упоряд. Л. Залеська-Онишкевич Київ: Б. в.; Львів: Час, 1997. 640 с.; Срібні сурми. Поети Празької школи: Антологія. Упоряд. і передм. М. Ільницького. Київ: Смолоскип, 2009. 916 с.; 25 українських поетів на вигнанні. Упоряд. М. Слабошпицький. Київ: Ярославів Вал, 2012. 720 с.; Проза Мистецького українського руху: тексти та інтерпретації. Упоряд. С. Ю. Шліпченко. Київ: Книга, 2013. 576 с.

³ Наприклад: Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945–1947). Мюнхен: Академія, 1948. 30 с.; Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945–1949. Шерех Ю. *Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї*. Б. м. [Нью-Йорк]: Пролог, 1964. С. 226–274; Костюк Г. З літопису літературного життя в діаспорі. *Костюк Г. У світі ідей і образів: Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980*. Б. м. [Мюнхен]: Сучасність, 1983. С. 440–490.; Качуровський І. Покоління Другої світової війни в літературі української діаспори. *Кур'єр Кривбасу*. 2002. № 147. С. 120–135. та ін.

успішно) ідеологічні бар'єри, почати власне вивчення творчого спадку як видатних, так і менш знаних репрезентантів еміграційного письменства, їхніх біографічних колізій, особливостей ідіостилю, суспільно-історичного та культурологічного контекстів. Працюючи в цьому напрямку, вітчизняні дослідники впродовж останніх тридцяти років створили об'ємну наукову бібліотеку, яка складається із сотень різножанрових праць: історико-культурних нарисів, портретів, індивідуальних і колективних монографій, біо- та бібліографічних довідників, підручників, які сукупно творять багатогранний образ-синтез українського еміграційного письменства ХХ ст. Важливе значення мали спроби історико-літературної (Ю. Ковалів)⁴, довідково-енциклопедичної (В. Просалова, В. Мацько)⁵, бібліографічної (С. Козак)⁶ концептуалізації еміграційного літературного процесу. Серед праць, що присвячені різним аспектам розвитку еміграційної літератури ХХ ст., – монографії О. Астаф'єва, М. Ільницького, Ю. Мариненка, В. Просалової, О. Слоньовської, М. Васьківа, Н. Мафтин, С. Луцій,

Л. Джигун, І. Набитовича та ін.⁷. Тематичний діапазон цих праць охоплює питання, що стосуються жанрово-стильової різноманітності, проблематики національної ідентичності, інтертекстуальності, міфотворчості, історичної й мемуарної прози та ін. З'явилася низка індивідуальних і колективних монографій, присвячених творчості окремих, здебільшого найяскравіших, репрезентантів еміграційного

⁷ Астаф'єв О. Поетичні системи українського зарубіжжя. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2005. 64 с.; Астаф'єв О. Лірика української еміграції: еволюція стильових систем. Київ: Смолоскип, 1998. 313 с.; Ільницький М. Від "Молодої Музи" до "Празької школи". Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти, 1995. 318 с.; Ільницький М. Українська повоєнна еміграційна поезія. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти, 1995. 116 с.; Мариненко Ю. Місія: проблеми національної ідентичності в українській прозі 40-50-х років ХХ століття. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004. 328 с.; Просалова В. А. Текст у світі текстів Празької літературної школи. Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. 343 с.; Слоньовська О. Слід невовимого Протея (Міф України в літературі української діаспори 20-х – 50-х років ХХ століття). Івано-Франківськ: Плаї; Коломия: Вік, 2006. 688 с.; Васьків М. Український еміграційний роман 1930-50-х років. Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2011. 192 с.; Мафтин Н. В. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років ХХ століття: парадигма реконквісти. Монографія. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. 356 с.; Мафтин Н. У пошуках "GRAND" стилю: західноукраїнська та еміграційна проза міжвоєнного двадцятиліття. Івано-Франківськ: ЛІК, 2011. 336 с.; Луцій С. І. Романістика української діаспори 1960–1980-х років: проблематика, жанрово-стильові парадигми. Тернопіль: Джура, 2017. 412 с.; Джигун Л. Художня рефлексія і жанрово-стильова специфіка української діаспорної мемуарної прози (ХХ – початок ХХІ століття). Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 358 с.; Набитович І. Gloria et sacrum. Історична проза української еміграції. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2002. 230 s. та ін.

⁴ Ковалів Ю. Історія української літератури (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.). Т. 8: Еміграційні колізії письменства. Київ: Академія, 2021. 592 с.

⁵ Письменники української діаспори: донбаський вимір. Упоряд. В. А. Просалова. Донецьк: Східний видавничий дім, 2010. 336 с.; Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості. Упорядк. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.; Мацько В. П. Білий цвіт на калині. Хмельницький: Просвіта, 2001. 174 с.

⁶ Козак С. "Київ" на вулицях Філадельфії. Київ: Літ. Україна книжкова та Укр. видавничча спілка ім. І. Багряного, 2016. 448 с.; Козак С. У далекій Аргентині (Літературно-мистецький журнал "Пороги": бібліографічні покажчики). Київ: Літ. Україна, 2020. 156 с.; Козак С. Планета Ді-Пі: літературні острови. Київ: Ярославів Вал, 2021. 368 с.

письменства (В. Винниченка, І. Багряного, Т. Осьмачки, У. Самчука, Ю. Косача, І. Костецького, Е. Андіївської, Л. Мосендза, Н. Королевої, Г. Журби та ін.)⁸. Попри проблематичність цих праць (як-от: неповноту й фрагментарність осмислення тих або тих літературних явищ; перенесення вже напрацьованих еміграційними літературознавцями та критиками схем аналізу; підміну наукових підходів емоційно чи ідеологічно забарвленими оцінками, а естетичних критеріїв – суспільно-політичним, зокрема національним, пафосом; різномірність оцінок, що репрезентують не так системні, оперті на аналіз конкретного історико-літературного матеріалу погляди, як тенденційні чи ситуативні, зумовлені тим або тим аспектом дослідження, відповідним контекстом, випадки), індивідуальні й колективні зусилля українських науковців виявилися доволі продуктивними.

З огляду на проблематичність і продуктивність спроб наблизитися до феномену української еміграційної літератури, усе ж варто зауважити: чимало тем, проблем, періодів і явищ, визначальних для розуміння її суті, ще не стали об'єктами аналізу. Крім того, жоден із визначених напрямів сьогодні не завершений цілком. Незавершеною, та, можна сказати, заледве чи початою є й фахова дискусія про стан і перспективи вивчення українського еміграційного письменства, про його місце в загальнонаціональному літературному каноні. Останнє особливо важливе з огляду на диспропорції, які існують у репрезентації літературних напрацьовань материка та еміграції, применшення здобутків еміграції, як, наприклад, в "Історії української літератури ХХ століття" (1993; 1998), основну увагу в якій звернено на іноді малозначущих материкових авторів й обійдено знакових особистостей, які

реалізували власний талант на еміграції (серед них: О. Ізарський, Л. Лиман, О. Веретниченко, О. Смотрич, О. Тарнавський, І. Качуровський, С. Гординський, В. Лесич та інші письменники, творчі доробки яких потребують окремих вдумливих досліджень). Свого часу, відгукуючись на антологію "Українська мала проза ХХ століття" (2007), Б. Бойчук назвав таку нерівномірність (чи, сказати б, несправедливість) вибору імен і текстів "канонем із переламаним хребтом", ставлячи на карб упорядниці цієї антології "наскрізь ненауковий підхід" [3: 31], що виявився в тенденційному поділі письменників і явищ (зокрема, двоподілі української літератури на "повноцінну", тобто "вітчизняну", і побічну, тобто еміграційну), спробі завершити історію "вітчизняного" модернізму конкретною датою – смертю М. Хвильового, без уваги до західноукраїнського й еміграційного контекстів, а еміграційний інваріант українського модернізму обмежити недовготривалим періодом МУРу. Тема репрезентації (зокрема, й у формі національного канону) знакових імен і текстів еміграційного письменства й пов'язані з нею проблеми (передусім критерію вибору) сьогодні особливо актуальні, до того ж упродовж останніх десятиріч усталений канон виявив свою хиткість і нерідко хибність (як-от підміну естетичного чинника ідеологічною кон'юктурою).

Щодо української літератури, яка розвинулася поза Україною, насамперед варто визначитися з тим, як цю літературу називати. Відповісти на це питання, здавалось би, нескладно, оскільки йдеться про письменників, які емігрували з України, і про літературний процес, що розгортався в інших країнах і на інших континентах. Утім, на позначення й цих письменників, і цього процесу дослідники вживають різні за змістом терміни: еміграція, діаспора, експатріація, літературне зарубіжжя, українська зарубіжна література та ін. За цими поняттями, що часто

⁸ Нині цей доволі репрезентативний дослідницький ресурс сягає близько сотні видань.

сприймаються як дещо формальні, стоять відмінності в підходах до аналізу літературного дискурсу, до того ж деякі вчені, залежно від ракурсу дослідження й від того, на чому саме вони прагнуть наголосити, послуговуються різними поняттями водночас чи ототожнюють їх, уживаючи їх як взаємозамінні. Хоча окремих теоретичних праць, присвячених проблемі визначення цих понять, бракує: ідеться радше про принагідні, зумовлені різною мірою досвіду та компетенції ідеї й судження, запропоновані дослідниками визначення (еміграційної, діаспорної, експатріантської та інших літератур, пов'язаних із темою міграції) та способи аргументації цих визначень (зокрема, спроби провести демаркаційні лінії між ними) показують складність і неоднозначність наукових пошуків.

Прикметно те, що українські письменники, які після Другої світової війни опинилися за межами України, рідко послуговувалися словом "діаспора", воліючи вживати на позначення власного статусу й творчості інше – "еміграція". Указуючи на недоречність терміна "діаспора" як некоректного й такого, що не відображає реальності історичної ситуації, на початку 1990-х Ю. Шерех сприймав його як своєрідну термінологічну опозицію поняттю "еміграція", пов'язуючи останнє з питанням самовизначення й розглядаючи його як певну парадигму світо- й самосприйняття. Зокрема, говорячи з позицій власного досвіду та досвіду своїх "співпідорожників", він зазначав: "Такою самою брехнею (вбачте, олжею) став термін діяспора в застосуванні до тих людей, яких були десятки й сотні тисяч. Не спіткало нас розсіяння (справжнє значення вислову), а свідомо вибраний був шлях поза межі батьківщини, себто – коли називати речі й явища своїми іменами – політична еміграція". І далі, коментуючи суть цього вибору, продовжував: "Певна річ, ми не шукали ізоляції від свого народу, від його культури й долі. Ми тільки не могли й не хотіли жити в тій політичній системі, яка була його долею. Але та

політична система потурбувалася про те, щоб така ізоляція стала фактом" [22: 23]. Ця позиція Ю. Шереха важлива ще й тому, що його праці, можливо, більше, ніж будь-кого з його сучасників, уплинули на формування уявлень про еміграційну літературу як альтернативну форму національної.

Подібну думку, хоч і з іншою аргументацією, обстоював Б. Рубчак, уживаючи замість терміна "діаспорна" "еміграційна" та вважаючи за необхідне наголосити: "я не вважаю ці два терміни за синоніми" [14: 89]. Таку позицію Б. Рубчак пояснював і складним становищем письменника-емігранта, віддаленого від "вітчизняного центру", і труднощами його самовизначення – не як особи "переміщеної", а як "зміщеної", а отже, децентралізованої. Указуючи на особливий – проміжний – статус еміграційної літератури, її суть Б. Рубчак визначав через співвідношення з материковою, подібне до співвідношення периферії й центру. Зокрема, він писав: "Між Васильченком і Кобилянською в прозі, чи між Чупринкою та Карманським у поезії легко встановити співвідношення, що будуть дуже подібні до співвідношень між еміграційними й "материковими" письменниками. Єфремов критикує Кобилянську точно так, як "центр" звичайно критикує еміграційні тексти. Отже, про центр української літератури чи про центральну українську літературу можна говорити тільки умовно" [14: 92]. Таке перевизначення українського літературного процесу певним чином резонувало з дискурсом децентралізації, а також із категорією Іншого, яка набула власних змісту й значення в дослідженнях еміграційних і діаспорних літератур⁹.

Загалом Б. Рубчакові йшлося про цілий комплекс зв'язків поета з батьківщиною, історією, мовою, традицією (зокрема, літературною), про складність письменницької творчості в еміграції, і щоб підкреслити цю

⁹ Дещо про це: Вознюк О. Еміграційна візія Іншого: теоретичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічні науки»*. 2008. Вип. 44. Ч. 1. С. 178–184.

складність, він указував на диференціації всередині самої еміграційної літератури, накреслюючи лінії взаємоперетину й взаємовідштовхування авторів, які, за його висловом, "перебувають нібито в одному просторі, але стоять на різко відмінних ступенях наближування чи віддаляювання" [14: 90]. Поета, який перебуває в еміграції, Б. Рубчак ототожнював із постаттю Іншого, а еміграційну літературу – з тим, що він називав периферією: "Еміграційний поет стоїть на тій периферії, де стоять інші майже прозорі, але на диво міцні постаті, де стоїть Інший. У відношенні до батьківщини, він стоїть на віддаленій та *проблематичній* периферії Іншости української літератури та культури" [14: 99]. Водночас, підкреслюючи переваги ситуації іншості як можливості виходу за власні межі й периферії як своєрідної оптики бачення, Б. Рубчак зауважував, що за певних обставин перебування на периферії може бути не менш, а навіть більш сприятливим для творчості, ніж у центрі: "Притому слід не забувати, що вже сама присутність Іншости – навіть коли вона прозора й мовчазна – сама вже присутність відмінності, різниці, самий вже *погляд* із периферії – сьогодні необхідні тим центрам, які хочуть залишитися в живих" [14: 99]. Невдовзі, погоджуючись із цим висловлюванням Б. Рубчака, В. Моренець зауважував щодо його тези про "погляд із периферії" таке: "Рубчакове обґрунтування сенсу життя поета, а ширше – митця поза вітчизною цілком зрозуміле і в суто людському, і в пізнавальному, і в естетичному планах, ба більше – правдиве. Позиція "між" (вітчизною і світом) справді часом відкриває можливості особливого бачення. Але це зовсім не означає, що таке особливе бачення є бенкетом душі і розуму, що тільки таким – з позиції "між" – і має бути бачення сучасного інтелектуала. Сказане Рубчаком не є апологією цього "між!" [10: 21]. Зрозуміла з контексту його власних рефлексій над проблемою національно-культурної ідентичності, ця заувага В. Моренця сприймається як нагадування, що позиція периферії,

попри всі її переваги, – не може претендувати на універсальну (як зрештою, і позиція центру). Озвучена Б. Рубчаком проблема співвідношення "вітчизняного центру" й "еміграційної периферії" все ще належно не досліджена ні в теоретико-методологічному, ні в текстологічному аспектах, хоча, за твердженням сучасної літературознавці, "саме такий усталений ракурс *центральності/периферійності*, попри відчуття розірваності й дискретності літературного процесу, дає уявлення про "фігури" й "конфігурації" на національному літературному полі, хоча й дещо "зміщені" (у формулюванні Б. Рубчака)" [19: 360].

Зовсім інакше, як "літературу з місією" (зокрема, з "місією втримання й плекання духовних вартостей української культури" [15: 41]), трактував еміграційне письменство Л. Рудницький, наділяючи його певними "специфічними завданнями" (ідейно-політичними) й групуючи, відповідно до цих "завдань", і твори авторів-емігрантів (за жанрово-тематичним принципом). Саме у виконанні цих "завдань" (або принаймні в їх формулюванні) Л. Рудницький і вбачав сутність еміграційної літератури (зокрема, прози), сприймаючи її як своєрідний контекст для спостереження за тим, як розвиваються окремі жанри й теми.

Уживаючи поняття "еміграційна" щодо поезії, створеної "у суворій реальності чужорідних культур", Г. Грабович окреслював умову, за якої, на його думку, цей термін доцільний, – "виразне відчуття приналежності до континууму української поезії". Певною мірою ця думка контрастувала з висловленою Б. Рубчаком, хоча водночас і резонувала з нею: якщо Б. Рубчакові йшлося про нерівність взаємин еміграції з материком, то Г. Грабович наголошував на важливості цього зв'язку, сприймаючи художнє втілення еміграції (зокрема, через категорію "голосу") як демонстрацію письменником своєї належності до певної «літературної

культури». "Саме в такому сенсі, і аж ніяк не через пристосованість або брак успіху в новому, західному середовищі, ми можемо й повинні говорити про цю поезію як *еміграційну*. Простіше кажучи: тільки залишаючись еміграційною, тобто зв'язаною з літературною культурою, вкоріненою в Україні, ця поезія продовжувала бути *високою* поезією" [4: 391], – зазначав він. І продовжував: "Альтернатива полягала б у приєднанні до цілком відмінного лінгвістичного й культурного середовища (а відтак і в перетворенні на, скажімо, американську або канадську поезію, позначену лише характерними особливостями перспективи й досвіду) чи, – якщо все ще писати українською, – у перетворенні на популярну етнічну літературу, що, хоча й не є вже еміграційною, але, як правило, також не набагато краща від графоманії чи, в ліпшому разі, – так званого "фольклору" [4: 391–392].

Зі схожої позиції термін "еміграційна" на позначення української літератури поза Україною обстоює М. Павлишин, говорячи про "емігрантську самосвідомість у просторі культури". Зокрема, досліджуючи розвиток української літератури в Канаді, він розглядає її як "різноманітну й внутрішньо динамічну цілісність", а щодо української літератури в Австралії стверджує, що вона "носить на собі очевидний знак еміграції" і її "можна схарактеризувати за допомогою метафори переміщення, бо вона займається передусім фактом еміграції й не намагається вмістити себе в новий контекст – наприклад, у літературний процес країни поселення чи української еміграції в цілому" [11: 350].

Як окрема наукова проблема та повноправний об'єкт історико-літературного аналізу українська еміграційна література постала перед материковими дослідниками в ранні 1990-ті, зумовивши появу низки проблем термінологічного плану. Чим власне є література еміграції: "відхиленням" від національного

канону чи доповненням до нього, черговою теоретичною проблемою (чи навіть викликом), окремим і багато в чому відмінним од материкового світом чи частиною одного цілого? Зрештою, що споріднює її з материковою, що відрізняє від неї та чи є сенс у такому розрізненні (двоподілі) загалом? Чи можна говорити про специфічну поетику української еміграційної літератури і, якщо так, що визначає цю специфіку? До цих та інших роздумів спонукали й нові суспільно-політичні реалії, і спроби зустрічі-діалогу з еміграційним Іншим, зокрема спільні наукові заходи (як-от конгреси українців), що відбувалися за участі письменників і літературознавців з України та з українського зарубіжжя.

Започатковуючи в 1991 р. на сторінках "Слова і Часу" рубрику "Діаспора" з визначенням "література, наука, мистецтво, культура, творені українською зарубіжною діаспорою", В. Дончик пояснював вибір цього терміна так: "Саме слово "діаспора", за звучанням своїм, нам у редакції, не дуже подобається. Іншомовне, для назви рубрики можна було б знайти якийсь питомо український, в стилі інших рубрик, вислів (напр.: Родина)". І продовжував: "Але, по-перше, поняття це вже усталилося, вживається давно, скрізь і всіма, а по-друге, – хай існує як виклик-нагадка про отой ганебний вербоцид, про поділ навіть слів на "благонадійних" – і "неблагонадійних"!" [7: 22]. Неприйняття іншомовного слова, замасковане під "поблажливість", – "хай існує", відображало загальний стан пострадянського літературознавства після зустрічі з новими, зокрема термінологічними, викликами. Дончикова згадка про "вербоцид" відсилала до доповіді Ю. Шереха "У довгій черзі: проблема реабілітації", озвученій на I Конгресі Міжнародної Асоціації Українців, зокрема до одного з її аспектів – мовної цензури. Загалом редактору "Слова і Часу" йшлося не лише про вибір та обґрунтування терміна, а й про

легітимацію того осяжного, та малознаного літературного материка, який ховався під цим терміном. Як політично нейтральне, а отже, позбавлене "негативного" відтінку, поняття "діаспора" було, звичайно, історично не коректним, проте "зручним", бо вміщувало в себе хронологічно, ідеологічно та естетично різні явища.

Хоча окремих розвідок, присвячених назрілій термінологічній проблемі так і не з'явилося, однак із вибору понять – "еміграція" чи "діаспора", якими користувалися материкові літературознавці, відбувалося розмежування явищ, конкретизовано їхній зміст. Зокрема, порушуючи проблему взаємозв'язку еміграції та літератури, Ф. Погребенник у доповіді на згаданому I Конгресі МАУ, а згодом у статті "Еміграція і література" (1991) наголошував на важливості "питання про справедливую оцінку діяльності української еміграції, її ролі в розвитку науки, культури, зокрема літератури", і необхідності "включення всього того цінного духовного надбання, що вона створила поза межами рідного краю, у загальнонаціональну скарбницю" [12: 28]. Накладаючи на явище еміграції й сам процес еміграції, Ф. Погребенник розширював її хронологічні межі до початку XVIII ст., обґрунтовуючи тим самим архетипну парадигму української політичної еміграції, а про "духовні надбання" говорив в останню чергу як про літературу, підкреслюючи їхні політичні та соціологічні змісти. Загалом його розвідка відобразила основну в материковому літературознавстві тенденцію, що ґрунтувалася на стереотипному уявленні про відцентровий рух еміграції та її неминуче, зумовлене логікою історичного розвитку "входження" в центр.

Поняття "еміграційна" на визначення української літератури, яка розвинулася поза Україною, уживав і Р. Гром'як, стверджуючи, що "фактор еміграції став однією з найвагоміших причин гетерогенності

української літератури" [5: 248]. Цікаво, що літературознавець співвідносив поняття "зовнішньої" еміграції з еміграцією "внутрішньою", застосовуючи його передусім до творчості шістдесятників і розглядаючи в категоріях суспільно-політичних, а не психологічних чи естетичних. Зокрема, він писав: "Своєрідність творчості зовнішніх і внутрішніх емігрантів може бути осягнена, охарактеризована й описана тільки у взаємозіставленні бо вони одні на одних орієнтувалися, ведучи прихований чи відвертий діалог. Однак фактором, який зумовлював способи розробки тем, постановки проблем і засоби втілення їх у художні тексти, була позиція митця стосовно можливих і реальних репресій" [5: 250]. Звісно, на рівні поезики та психології творчості між еміграціями "зовнішньою" і "внутрішньою" (як дещо завуальованою альтернативою "зовнішній") є зв'язок, сутність якого можна визначити через поняття відчуження чи маргінальності. Наголошуючи на багатогранності феномену еміграційної літератури й необхідності диференційованого розгляду проблем "література в діаспорі", "еміграція і художнє слово", Р. Гром'як апелював до досвіду польського літературознавства (праць Є. Чаплівича, Е. Касперського), за аналогією до якого пропонував виокремлювати такі жанрово-тематичні напрями, як в'язнична, табірна творчість, література Ді-Пі.

Сумніви щодо того, чи може таке "історично перевантажене" поняття, як діаспора, перебувати в теоретичному інструментарії сучасного літературознавства, висловила Л. Тарнашинська. Хоча дослідниця не сформулювала однозначної позиції щодо того, який із термінів, що їх вона сприймала як альтернативні (еміграційна, експатріантська літератури), більш відповідний і чому, проте наголосила на неточності терміна "діаспора" для визначення творчості письменників українського зарубіжжя й необхідності наукової

дискусії, спрямованої на потенційний перегляд уживаних без застережень термінів "еміграція" та "діаспора" щодо літератури. Зрештою, вона запропонувала відмовитися від поняття "діаспора" як від такого, що побудоване на дихотомії, волюючи, натомість, "говорити про цілісний літературно-мистецький процес світового українства, який був історично розполовиненим, кажучи умовно, на материковий та позаматериковий, прагнучи надати йому статусу цілісного потоку *художнього оприявлення нації*" [20: 426]. Потребу цілісного дослідження української літератури вчена озвучила і в іншому дослідженні, говорячи про різні моделі "відсутньої присутності" еміграційних письменників у материковому літературознавстві й уважаючи, що досягти такої цілісності можна "за умови відмови від територієцентричності (коли ми зримо бачимо одне ціле, проте розділене навпіл) та дослідження національної культури як відкритої текстуальної метасистеми з різними рівнями національної ментальності <...>" [19: 366].

Потреба (і теоретична, і практична) відмежувати поняття еміграційної літератури від інших, суголосних, однак не тотожних із ним (діаспорної, експатріантської, іммігрантської та інших), змушувала українських дослідників до пошуку власних, іноді дискусійних, рішень. Зокрема, визначаючи відмінності між еміграційною та експатріантською творчістю, основним критерієм розрізнення Г. Сиваченко вважає чинник індивідуально-біографічний, підводячи до думки, що "вигнання" стосується людини, яка змушена покинути батьківщину, остерігаючись переслідування чи з інших мотивів, але за певних обставин готова повернутися, тоді як еміграція не передбачає повернення. Як аргумент вона наводить рядки В. Ходасевича з його статті "Література у вигнанні" (1930), де еміграцію потрактовано як вчинок, який повинен бути

виправданий і "внутрішньо", на рівні свідомості, а постать емігранта визначено – не без романтичної конотації – за допомогою таких понять, як місія, послаництво, пророцтво тощо. Подаючи як "зразкові" біографії таких експатріантів, як Дж. Джойс, Т. С. Еліот, Е. Йонеско та ін., літературознавиця зауважує: "експатріант – це передовсім певний специфічний погляд на культуру і власне місце в ній" [16: 107]. У площині ідейно-естетичній відмінності між емігрантською літературою і творчістю авторів-експатріантів дослідниця вбачає в тому, що "перша зорієнтована на відродження деформованої національної традиції, а друга – на її трансформацію аж до заміни, в крайньому випадку на щось інше. Якщо емігрантська література сповідувала виключно реалістичний тип художньої творчості, то експатріантська тяжіла до модерністських форм виразу" [15: 11]. Звісно, зв'язок між статусом (позицією, вибором) письменника, сповідуваною ним ідеологією та художньою практикою вельми умовний, а розрізнення емігрантської й експатріантської літератур за напрямками "консервативність – модернізація", "реалізм – модернізм", принаймні без належної аргументації, контрверсійне.

Очевидно, що проблема термінології, зокрема й у межах сучасного академічного слововжитку, ще не розв'язана, і та кількість термінів, якими оперують дослідники (еміграційна, діаспорна, експатріантська, література українського зарубіжжя та ін.), хоча і вносить різнобій у потрактування явища, проте урізноманітнює цей слововжиток і спонукає до нових дискусій. Нерозв'язаними є й питання про специфіку еміграційного літературного процесу, його відмінності від материкового, про єдність української літератури ХХ ст. загалом.

Досліджуючи зв'язок еміграційної літератури з материковою, їхню несхожість, літературознавці-емігранти часто визначали цей зв'язок через проти- й зіставлення основних векторів літературного процесу (в еміграції та метрополії), не помічаючи інших, окрім ідейно-тематичного репертуару, жанрово-стильових особливостей, відмінностей між ними. "Це розгалуження у двох протилежних напрямках, ця розбіжність шляхів розвитку позначається передусім в ідеологічних і тематичних розходженнях і протиріччях", – писав у своїй "Історії української літератури" (1956) В. Радзикавич. І продовжував: "Коли у формальних засобах і досягненнях і є подекуди взаємна обміна, так в ідеології й тематиці – різниці, протилежності, контрасти" [13: 110]. Далі літературознавець стверджував: "Коли, отже, східню галузь української літературної творчості характеризує тепер крайня обмеженість тематики, однобічне насвітлення життя, неволя думки, реміснича робота по приписам, вказівкам і диктатам, – західня галузь має можливості розвиватись в атмосфері дійсної демократії, при повній свободі у виборі тем, підході до них і їх насвітленні, при повній свободі творчої думки" [13: 110–111].

Ця думка загалом типова для еміграційного літературознавства того часу: у своїх цілях літературна еміграція прагнула утвердитися як реальний і репрезентативний взірць національної культури, з яким пов'язувалися й перспективи її розвитку. Протиставляючись материковій як "відхиленню" від "традиції" або такій, що втратила її, література, створена на еміграції, сприймалася як продовження "традиції" (дарма що в кожного з літературознавців і критиків, залежно від їхніх поглядів, уявлення про цю "традицію" були різними, а культивування "традиції" часто оберталася творчим "гальмуванням" і консервацією літературної позиції). Основне, що ставили еміграційні

критики на карб письменника материковим, особливо якщо йшлося про постаті першого ряду, як-от П. Тичину, М. Рильського, М. Бажана та ін., було те, що вони начебто відійшли від загального напрямку української літератури. Звісно, еміграційні літературознавство й критика були в більш сприятливому становищі, ніж материкові, і мали змогу досліджувати літературний процес і зовні, і всередині, тоді як творчі напрацювання еміграції для материка тривалий час були "забороненою територією".

Відмінностей, що виявилися неминучими при "зустрічі" еміграційної периферії з материком, у пострадянському літературознавстві, за деякими винятками, не помічали або ж, попри всю їхню очевидність, ставили під сумнів. Нова галузь досліджень "зарубіжна україністика", що зародилася на початку 1990-х і стала однією з магістральних ліній українського літературознавства, загалом зводилася до двох взаємопов'язаних тенденцій: важливості "повернення" літературного доробку авторів-емігрантів і його "входження" в літературу материкову та сприйняття еміграції як такого дискурсивного поля, у якому зберігалися й розвивалися ті аспекти національної культури та свідомості, що були витіснені, знищені чи заборонені в метрополії, а їхнє збереження сприймали як основну, а може, і єдину функцію еміграції, як вищий сенс її діяльності. Такі національно-об'єднувальні тенденції були, звичайно, не новими, а повторювали рецепції еміграційних дослідників, яким ішлося про потребу подолання "двоколіїності" розвитку української літератури ХХ ст. Наприклад, іще наприкінці 1960-х Г. Костюк обстоював ідею про органічну єдність двох – материкового й еміграційного – напрямів літературного розвитку, сподіваючись, що в результаті "довготривалий процес української еміграційної літератури ввіллється в єдине могутнє річище

вільної української літератури" [8: 442]. В іншій статті, характеризуючи умови розвитку національної літератури в різних політичних системах і географічних координатах, учений дотримувався думки, що "український загальнолюдський естетичний світ єдиний і неподільний. При всіх умовах і режимах" [9: 509]. Очікувано, що ця ідея, до того ж у різних варіаціях і часто без урахування тих історико-культурних і суспільно-політичних умов, за яких вона з'явилася, мігрувала в праці материкових дослідників.

У сучасному літературознавчому просторі трапляються окремі, зазвичай принагідні думки, які порушують питання одновимірності чи бінарності літературного процесу, зокрема в контексті співвідношення еміграційного й материкового письменств. Так, розмірковуючи, "чи слід розглядати українську зарубіжну літературу відокремлено від української "материкової" літератури", Л. Скорина відповідає на нього досить однозначно, аргументуючи це, крім академічної зручності, тим, що "літературі зарубіжжя" притаманні "свої специфічні характеристики, що істотно відрізняють її від літератури, що творилася в межах Радянської України" [17: 9]. Хоча літературознавиця і не пояснює, що це за "специфічні характеристики" та які, окрім образно-тематичних, як можна здогадатися зі спроб її аналізу, між цими літературами відмінності, проте ця думка, звісно, має свій сенс.

Полемізуючи зі згаданою дослідницею, Ю. Барабаш ставить під сумнів ідею про розрізненість еміграційної й материкової літератур, стверджуючи, натомість, що наявність у кожного з двох явищ власних специфічних характеристик не потребує того, щоб розглядати їх відокремлено. До того ж, наголошує він, окрім специфічних, існують і деякі загальні характеристики, які дають підстави якщо не для комплексного, то для порівняльного аналізу або хоча би для порівняння. На його думку, замість двоїстості українського історико-

літературного розвитку, доцільно "говорити про українську літературу як про явище багатоскладове, суперечливе, але при всьому тому, зрештою, цілісне, єдине, як про літературу загальнонаціональну" [2: 9]. Підважуючи тезу про відокремленість "двох літератур", Ю. Барабаш обстоює ідею єдності, що ґрунтується на низці спільних "констант", котрі, на його думку, зближують літератури еміграції та метрополії, як-от: "імператив рідної мови", "національна ідея", яку він ототожнює з "ідеєю свободи", "християнська традиція", від Іларіона й "Богогласника" починаючи. Формулюючи в одній із своїх статей 2000 р. доволі контроверсійне питання: "Скільки українських літератур у світі?", Ю. Барабаш вважає єдність літератури фактом онтологічним, зазначаючи: "у прагматичному, профанному аспекті, тобто з погляду повсякденного існування і функціонування національного слова у різних соціоетичних та ідеологічних контекстах, про єдність української літератури, її духовну цілісність справді можна говорити як про щось доволі проблематичне, натомість в контексті буттєвому, наважуся сказати – сакральному ця єдність є онтологічним фактом" [1: 56].

Досить прикметно, що й Л. Скорина, згадуючи про "специфічні характеристики" еміграційної літератури, і Ю. Барабаш, обстоюючи думку про "єдність української літератури", наводять висловлювання Ю. Шереха про "двох українських "ми"", вбачаючи в цій формулі літературознавця своєрідне підтвердження власних думок. Шерехове розмежування "двох українських "ми"", або, як він це визначив, "України української" та "України позаукраїнської" чи "другої України", озвучене в передмові до його "Поза книжками і з книжок" (1998), умовно-символічне й історично-конкретне водночас. Прагнучи визначити зміст Шерехової формули про "двох українських "ми"",

Ю. Барабаш зазначає, що в ній "зашифрована національна драма", і "Шерех дає характеристику основних рис цієї драми, проводить порівняльно-історичний та порівняльно-типологічний аналіз політичних, ментальних, поведінкових, навіть орфографічних факторів, що визначили очевидну та глибинну несхожість, навіть більше – антиномічність двох частин творчої та інтелектуальної еліти. Його висновок із цього аналізу сформульовано в стриманій, умовній манері, але, по суті, він досить виразний і глибоко песимістичний" [2: 13].

Зауважуючи про існування «двох українські ми – одного на Україні, другого поза її кордонами», а також про складність "діалогу" між ними й перетворюючи власний текст в інструмент художньої та філософської рефлексій, Ю. Шерех визначає історично зумовлену своєрідність кожного з двох "ми", а також безумовну складність і суперечливість їх взаємодії, "витворення того надвищого українського, великими літерами, МИ", вважаючи це справою умовною, проблематичною й загалом ледве чи здійсненою в майбутньому. Зокрема, він констатує: "А насправді є в сучасні два малі ми – одне на Україні, друге поза нею. Статистично ці два ми, скажімо ми1 і ми2, не співмірні, це слон і цуцик, але в сенсі культурних вартостей ця нерівність меншає. Позаукраїнські-бо українці мали більший відсоток інтелігенції й вільного таланту і створили більшу на одиницю людности суму культурних вартостей. Так, отже, маємо два ми і одне МИ в ідеалі, не створене ще, не осягнене і, може, недосяжне" [22: 24–25].

Займенник "ми", використаний Ю. Шерехом для позначення двох різних соціокультурних світів, відіграє важливу роль, хоча питання про те, ким саме є його "МИ", написане великими літерами, відкрите. Передусім авторове "МИ" – це історичний і просторовий контекст його власних висловлювань. По-друге, цей займенник означає таку спільноту,

якої ще не існує, бо вона лише витворюється, й обидва "ми" сприймаються як її невід'ємні частини. Зближення двох українських "ми", важливість якого усвідомлювали й творці еміграційного літературного процесу, і його дослідники, здавалося Ю. Шереху можливим завдяки знайомству "материкового" читача із здобутками "того малого ми2", і саме через це зближення, прогнозував він, і відбудеться "усвідомлення факту відмінності двох малих ми і усвідомлення того, в чому ця відмінність насамперед лежить" [22: 25]. Важливо те, що Ю. Шерех говорить про творення "великолітерного МИ" з перспективи "того малого ми2", суцього поза Україною, і оптика його бачення зумовлена саме його позицією.

Реагуючи на коментар Ю. Барабаша з приводу формули Ю. Шереха про "двох українських "ми"", а також на його спробу відповісти, "скільки українських літератур у світі", І. Дзюба звернувся до іншої, написаної на два десятиріччя раніше статті Ю. Шереха під назвою "Оглядаючися назад". У цій статті, що стала передмовою до його "Другої черги" (1964), Ю. Шерех замислювався над тим, який зв'язок між еміграційним і материковим літературними процесами, що розвиваються й рівнобіжно, і паралельно, а також намагався знайти основу, з якої ці процеси виростають. Він писав: "Без перебільшення, всі присутні процеси, що змінюють і формують душу української людини, знайшли свій вираз в еміграційній літературі сорокових і п'ятдесятих років. Майбутній історик, може, здатний буде встановити, чи це були процеси ПАРАЛЕЛЬНІ, чи література еміграції справді ВПЛИНУЛА на духовість і літературу України. А може, справа тут у тому, що і тут, і там література і ідеологія жилися життєдайними соками українського задушеного, але не забутого відродження двадцятих років" [23: 7]. Література українських 1920-х, яка здавалася Ю. Шереху мірилом

естетичних вартостей, звісно, позначилася на художніх практиках авторів-емігрантів (і чимало творців еміграційної літератури – вихідці з покоління 1920-х, які дебютували чи реалізувалися як творчі особистості до еміграції), однак вона була далеко не єдиним (і можливо, навіть не основним) джерелом, що живило творчі практики різних за світоглядами, художніми пріоритетами письменників на еміграції.

Питання, чи становить українська література єдність, – одне з основних у його творчості, а також про причини та наслідки роз'єднання й те, як її, цієї єдності, досягти, І. Дзюба розглядає в контексті історії еміграційної літератури ХХ ст. у першій частині тритомника "На трьох континентах" (2013). За дужками залишається питання: що вважати в цьому випадку єдністю? Прикметно, однак, те, що І. Дзюба не протиставляє еміграційної літератури материковій, прагнучи зберегти єдиний – синтетичний – підхід, який полягає в тому, аби в ситуації "розірваності української культури" побачити тенденції, фактори й свідчення, що вказують на спільність [6: 5]. Очевидно, що цей підхід доволі тенденційний (іще не поставивши питань, дослідник дає на них відповіді), а настанова про те, що український літературний процес ХХ ст. потрібно розглядати як цілісну взаємодію обох літератур – материкової й еміграційної, наштовхується на потребу аргументів, які засвідчували би реальні, предметні й доказові, а не риторичні вияви такої взаємодії¹⁰.

¹⁰ Здається, існує значно більше підстав, щоб говорити про відштовхування (з дедалі більшими розходженнями), ніж про зближення материкової й еміграційної літератур, і такий підхід краще пояснює логіку культурних, зокрема й літературних, проєктів, які реалізовувалися паралельно й еміграцією, і метрополією як конкурентними культурними монополіями (створення енциклопедій, історій літератури, встановлення пам'ятників та ін.). Розвиток цих паралельних проєктів принагідно

Міркуючи про співвідношення між "вітчизняним центром" та "еміграційною периферією" й водночас проводячи розмежувальну лінію між поняттями еміграційної та діаспорної літератур, Б. Рубчак зазначав, що "в складних умовах нашого розсіяння еміграційна література стала відмінною від сучасної літератури в Україні" [14: 89]. Й уточнював: "Відмінні тут не так окремі риси як такі (адже багато різних поетів пише, приміром, про самотність і відчуження, отождивизнення таких образів у еміграційних текстах нічого не дає), а скоріше кількість певних специфічних прикмет і, що найголовніше, їх особливі групування чи конфігурації в певних специфічних контекстах. Такими особливими конфігураціями прикмет українська еміграційна поезія з'єднується так із еміграційними, як із "центральною" літературами інших народів, аж ніяк не втрачаючи характер "українськості" <...>, хоч багато в чому змінюючи її. У своїх глибинних структурах еміграційна література знов пошлюблюється з українською літературою як такою, але вже в складних, опосередкованих наближеннях" [14: 89]. Важлива в цьому висловлюванні Б. Рубчака думка про те, що риси, які зазвичай творять "еміграційну поетику" й текстуально виявляються в різних варіаціях (образних, сюжетних, тематичних), не визначають сутності еміграційної

зауважує І. Дзюба, згадуючи історію створення еміграційної "Енциклопедії українознавства" і її радянської альтернативи – "Української радянської енциклопедії", а також "боротьбу за Шевченка" і "протистояння двох шевченкознавств", у якому, на його думку, "може, більше, ніж у чомусь іншому, виявилася вся фантазмагорійність накиненого українцям розбрату, що став мало не нашим кривим національним добром" [6: 77]. І кількість, і масштаб таких культурних паралелей, звичайно, більші, проте істотне тут інше: розгортаючись за принципом антитези, такі проєкти виконували – за тих умов, у яких це було можливо, – конкретні культурні завдання.

поезії (а навпаки, зближують її з материковою, як і з іншими центральними літературами). Ця сутність визначається через відповідний контекст, а також, якщо розвинути цю думку далі, через такий тип досвіду, що недоступний метрополії, а отже, через інші, зумовлені цими контекстом і досвідом, моделі осягнення своєї ідентичності (зокрема, і національної).

Дихотомії "центр – периферія", "єдність – роздільність" певною мірою пов'язані з тим, що українська література ХХ ст. ще не осмислена у своїй повноті як материк, а не архіпелаг окремих островів, кожен із яких є відокремленим, але водночас пов'язаним і з іншими островами, і з материком мовно, культурно й історично. У цьому сенсі дослідники говорять не про одну, еміграційну, а про низку літератур, які, розвинувшись за межами України, набули власних унікальних рис (канадську¹¹, австралійську¹², американську¹³ та ін.). Одначе про

таку саму роздільність можна говорити й у контексті материкової літератури, адже навіть якщо сприймати її як певну (вельми умовну) цілісність, то неможливо заперечити наявність паралельних літературних процесів: офіційного (легального) радянського й підцензурного (зокрема, у формі самвидаву), що розвивалися хоч і в одному просторі, та відокремлено один від одного як різні грані української художньої культури.

Важливу роль у творенні уявлення про єдність української літератури дослідники віддають чиннику мови. Це справедливо з огляду на те, що такі несхожі в основних темах, проблемах і культурно-історичних змістах еміграційна, офіційна радянська чи опозиційна до неї дисидентська літератури функціонували в спільному (проте не в одному) мовному полі. На цьому наголошує зокрема й І. Дзюба, уважаючи "головним об'єктивним фактором", що визначає "тяжіння до єдності роз'єднаної історичними обставинами нашої національної літератури", саме "імператив рідної мови" [6: 5]. Проте, попри всю слушність цього твердження, ті мовні поля, у яких розвивалися еміграційний і материковий літературні процеси, були нерівномірними, а відмінності між мовою еміграційних і материкових письменників, що з об'єктивних причин існують і понині¹⁴, істотними, до того ж у деяких випадках еміграція спонукала до зміни мови чи використання кількох мов одночасно. Тому, спираючись лише на чинник мови (важливий, але не достатній), говорити про єдність української літератури ХХ ст. як про незаперечний факт, що вже відбувся, не можемо.

¹¹ Наприклад: Гай-Головко О. Українські письменники в Канаді. Вінніпег: Волинь, 1980. Т. 1. 191 с.; Славутич Я. Українська література в Канаді. Едмонтон: Славута, 1992. 336 с.; Руснак І. Українська література Канади і формування національної свідомості канадських українців. Снятин: Прут-Принт, 1999. 128 с.; Пресіч О. Українська проза в Канаді. Проблемно-тематичні і жанрово-стильові пошуки. Київ: К. І. С., 2018. 286 с.

¹² Про це: цикл статей М. Павлишина в розділі "Переміщена муза. Українська література і культура в Австралії" з його "Канону та іконостасу", зокрема: "Аспекти української літератури в Австралії", "Переміщена муза: українська поезія в Австралії", «Гумор і сатира в українській літературі Австралії» та ін.

¹³ Хоча поняття української американської літератури ще не оформлене теоретично, можна погодитися з думкою М. Сороки, який, говорячи про англomовну творчість української діаспори у США, твердить: "На мою думку, це нове літературне явище можна назвати українською американською літературою. Якщо є українські американські письменники, то, природно, є й українська американська література, яку вони творять" [18: 18].

¹⁴ Це пов'язано, зокрема, і з переборенням наслідків політичних і "граматичних" репресій, проваджених російсько-імперським і радянським тоталітарним режимами проти української мови, процесами тривалої росіянізації (зміни правопису, "чищення" словників, підпорядкування українських фонетичних, орфографічних і синтаксичних форм до російських), інфікування її радянським жаргоном (новоязом) та ін.

Доцільніше, здається, вести мову про паралельний рух різних (звичайно, не в усьому протилежних), інваріантів української літератури ХХ ст., про особливості їхнього співіснування (зокрема, через порівняння, проти- й зіставлення творів, написаних в Україні та поза нею), що дасть змогу побачити лінії взаємоперетину, конфлікту чи взаємодії, а отже, внутрішню варіативність і різноманіття національного письменства.

Свого часу, звертаючись до українських письменників, на одному зі з'їздів об'єднання "Слово", яке постало в Америці 1954 р., Г. Костюк протиставив дві культові для європейської літератури постаті – міфологічного героя Антея та давньоримського поета Овідія, які, на його думку, уособлювали дві різноспрямовані тенденції – перерваності та функціональності еміграційної літератури. Літературознавець твердив, що "український літературний процес поза межами рідного краю – факт реально існуючий", і, розмірковуючи про перспективи його розвитку в нових обставинах, полемізував із тезою, яка передрікала неминуче згорання цього процесу в умовах відриву від рідного ґрунту, – з "мітом про Антея". Підважуючи цей міф як доказ неможливості "літературного процесу поза межами рідного краю, поза межами мовного моря того народу, виразником якого завжди є художня література", Г. Костюк зазначав: "Ті люди, що цим давнім мітом намагаються підперти свою позицію, забувають, що з часу постання міту про Антея пройшли тисячоліття; що жорстока практика людського буття на землі внесла свої значущі корективи. Вже доля вигнанця Овідія (перше двадцятиріччя нашої ери), його "Скорботні елегії" та "Понтійські послання" рішуче захитали міт про Антея. А наступні століття <...> еміграційна література різних народів виросла у велике соціальне явище, що

остаточно, метафорично висловлюючись, вбило міт про Антея" [8: 442]. Протиставляючи образ Овідія як символ еміграції Антею як уособленню вкорінення та ототожнюючи долю українських письменників в екзилі з долею давньоримського поета-вигнанця, Г. Костюк прагнув наголосити на можливості існування української літератури поза материком і заперечити думку тих, хто уважав, що таке існування неможливе, або, якщо й можливе, то лише як наслідок інерції й у нетривалій відрізок часу.

Згодом, немовби полемізуючи зі своїм старшим колегою, з позицій ранніх 1980-х Д. Струк фактично повторив твердження тих, кого Г. Костюк уважав прихильниками "міту про Атея", констатуючи: "Еміграційна література – це завжди вмираюча література, вмираюча із самими людьми, які її творять" [25: 102]. Не відкидаючи думки про те, що, можливо, другому поколінню вдасться продовжити започатковане першим без втрати власної ідентичності, Д. Струк, проте, не був у цьому впевнений. Еміграційна література для нього була літературою першого покоління, "з'єднуючою ланкою між спадщиною минулого і очікуванням майбутнього – основою для нового і яскравого мистецтва" [25: 102], і її "розчинення" в іншомовному просторі здавалося процесом неминучим.

Погоджуючись із Д. Струком, М. Сорока, замість відмирання еміграційної літератури, волів говорити про її "трансформацію в інші літератури, в процесі якої зберігається духовний код та культурна спадщина етносу" [18: 18]. Суть цього процесу літературознавець пояснював тим, що він "відображає подальшу еволюцію української діаспори, фіксує український, але вже видозмінений, національний код у нових хронологічних і просторових вимірах" [18: 18]. Це спостереження, як і в Д. Струка, стосувалося насамперед розвитку української літератури в Канаді, зокрема процесу переходу

українськомовних авторів – нащадків українських емігрантів другого й третього покоління – на територію англomовних літератур.

Ці три позиції: функціональність (Г. Костюк), згортання (Д. Струк) чи трансформація (М. Сорока) – відображали різні періоди в історії української літератури поза Україною (1960-ті, 1980-ті й 1990-ті), а відповідно й погляди на те, чим, власне, є еміграційна література і чим вона повинна бути, які її завдання й функції, ким є письменник-емігрант, для кого, про що він пише.

Не погоджуючись із думкою про "кінець еміграційного письменства" в нових умовах і обставинах, Ю. Барабаш закликає не поспішати ставити символічну або фактичну "крапку" в розвитку літератури українського зарубіжжя, не вважати її сторінкою завершеною й говорить про "нову еміграцію", її специфіку, індивідуальні напрями та спільний вектор. Водночас, міркуючи над тим, чим є ця "нова еміграція", дослідник сумнівається в тому, чи коректно нині вживати термін "еміграція", а отже, і похідні від нього: "еміграційна література", "письменник-емігрант", і доходить, здавалось би, парадоксальних висновків: "немає еміграції, нехай і "нової", тому що "немає політичного імперативу, який визначав би наперед очевидну неможливість повернення" [2: 272]. Стверджуючи, що сучасних українських письменників, які живуть і пишуть за кордоном, не можна вважати емігрантами, оскільки "сама ідея повернення як така не ставиться під сумнів, вона живе "за умовчанням" у свідомості або принаймні в підсвідомості" [2: 272], Ю. Барабаш не дає відповіді на питання, як визначати статус цих авторів, їхні позицію та творчість: "не беруся запропонувати замість "еміграції" інший термін, – пише він. – Але, зрештою, чи в терміні річ? Я схильний бачити тут щось знакове, так би мовити, "випадок України" <...>, в якому проявляється одна з важливих, – на мій погляд,

небагатьох – позитивних тенденцій сучасної глобалізації: пошуку і виходу в світ поверх застарілих бар'єрів і забобонів, розширення простору думки і творчості, вільного польоту людського духу (адже відомо: Spiritus flat ubi vult). І рух, рух, рух" [2: 272].

Така термінологічна обережність дослідника загалом зрозуміла, оскільки окреслити межу, що відділяє еміграцію від не-еміграції, сьогодні досить складно, а саме визначення еміграційної літератури втрачає власну однозначність, стає розпливчастим, що спонукає літературознавців усе частіше вдаватися до термінів на зразок "література міграції" чи "світова література" (апелюючи до концепції Й. В. Гете). Та чи ідея "повернення" й пов'язаний із нею політичний імператив, що його дослідник сприймає як основний, – достатні підстави, щоб уважати українську еміграційну літературу явищем, яке вичерпало себе в добу глобальних зв'язків і "прозорих" кордонів, – питання дискусійне. Нові політично-економічні, соціальні умови породжують і нові "хвилі" еміграції, і нові естетичні явища. Істотна зміна, що відбулася в національному літературному процесі кінця ХХ – початку ХХІ ст., – це взаємодія (іноді не без зіткнення) різних художніх традицій, які або становлять своєрідність материкового й еміграційного письменств, або об'єднують їх: автори з українського зарубіжжя друкують твори в материкових виданнях так само, як материкові – в еміграційних; виходять спільні видання, які об'єднують письменників з України й українського зарубіжжя¹⁵; відкритий діалог триває.

¹⁵ Серед таких: "щомісячний часопис незалежної української думки" "Сучасність", редакцію якого в 1992 р. було перенесено до Києва (2013 р. припинив своє існування), літературно-мистецький кварталник української літератури "Світо-вид", що виходив у 1990–1999 рр. в Нью-Йорку та в Києві під егідою Київської організації Спілки письменників України та Нью-Йоркської групи.

Висновки та перспективи дослідження. Українська еміграційна література – явище широкое, неоднорідне та неоднозначне, типологічно споріднене з іншими літературними феноменами й водночас своєрідне, із власним історико-культурним (хронологічним, поколіннєвим, екзистенційним) досвідом. Доволі запізніле відкриття і фрагментарність її історико-літературного й теоретичного освоєнь – основні причини того, що низка важливих термінологічних, історичних, методологічних питань, пов'язаних із її вивченням, визначенням її

об'єктивного місця та ролі в загальнонаціональному естетичному, культурному, суспільному просторі, ще не стали об'єктами належної уваги. Є необхідність вивіренних і фахово прокоментованих видань еміграційної художньої й літературно-критичної спадщини, історико-літературних і порівняльно-історичних студій, типологічних зіставлень, комплексного системного підходу до вивчення феномену еміграційної літератури. Сьогодні цей широкий, хоч і не зовсім порожній, простір для дослідників поволі заповнюється.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Барабаш Ю. Скільки українських літератур у світі? *Слово і Час*. 2000. № 1. С. 55–59.
2. Барабаш Ю. Украинское литературное зарубежье (Лица. Судьбы. Тексты). Москва: ИМЛИ РАН, 2016. 376 с.
3. Бойчук Б. Канон із переламаним хребтом. *Критика*. 2008. № 10–11 (132–133). С. 31.
4. Грабович Г. Голоси української еміграційної поезії. *До історії української літератури*. Київ: Основи, 1997. С. 386–416.
5. Гром'як Р. Т. Еміграція і художня література: грані проблеми й аспекти дослідження. *Давне і сучасне: Вибрані статті з літературознавства*. Тернопіль: Лілея, 1997. С. 247–251.
6. Дзюба І. "Нашого цвіту по всьому світу...". *На трьох континентах. У 3-х книгах. Книга 1. "Нашого цвіту по всьому світу..."*. Від Малоросії до України. *Енциклопедія опору*. Київ: Кліо, 2013. С. 8–89.
7. Дончик В. Діаспора. *Слово і Час*. 1991. № 10. С. 19–22.
8. Костюк Г. З літопису літературного життя в діяспорі. До 15-річчя діяльності Об'єднання українських письменників "Слово": 1954–1969. *У світі образів та ідей: Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980*. Б. м. [Мюнхен]: Сучасність, 1983. С. 440–490.
9. Костюк Г. На магістралі історії. Українська література за п'ятдесят років (1917–67). *У світі образів та ідей: Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980*. Б. м. [Мюнхен]: Сучасність, 1983. С. 491–511.
10. Моренець В. Tertium non datum. *Tertium non datum. Проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX–XXI ст.: колективна монографія*. Київ: НАУКМА, 2014. С. 9–39.
11. Павлишин М. Переміщена муза: українська поезія в Австралії. *Канон та іконостас*. Київ: Час, 1997. С. 350–360.
12. Погребенник Ф. Еміграція і література. *Слово і Час*. 1991. № 10. С. 22–28.
13. Радзикович В. Історія української літератури. Том III. Нова доба. Детройт: Батьківщина, 1956. 135 с.
14. Рубчак Б. Кам'яні баби чи Світовид? *Світовид*. 1996. № 11 (23). С. 89–100.
15. Рудницький Л. Література з місією. Спроба огляду української еміграційної прози. *Слово і Час*. 1992. № 2. С. 41–45.
16. Сиваченко Г. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський "метароман" Володимира Винниченка: текст і контекст. Київ: Альтернативи, 2003. 280 с.
17. Скорина Л. Література та літературознавство української діаспори. Курс лекцій. 2-е вид. Черкаси: Брама-Україна, 2005. 384 с.

18. Сорока М. Чи є панацея від міфу про Антея в українській літературі діаспори? *Слово і Час*. 2000. № 12. С. 11–18.
19. Тарнашинська Л. Б. Українська літературна еміграція: моделі "відсутньої присутності" в материковому письменстві. *Київські полоністичні студії. Т. XXXV*. Київ: Талком, 2019. С. 358–369.
20. Тарнашинська Л. Література розфокусованої свідомості: до категорії "діаспора" та її інтерпретацій у літературознавстві. *Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології*. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. С. 412–432.
21. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019. 600 с.
22. Шерех Ю. МИ і ми (До українотеренних читальників моїх). *Поза книжками і з книжок*. Київ: Час, 1998. С. 21–32.
23. Шерех Ю. Оглядаючися назад. *Друга черга. Література. Театр. Ідеології*. Упорядк. і вступ Ю. Шевельов. Б. в. [Мюнхен]: Сучасність, 1978. С. 5–11.
24. Rubchak V. Taras Shevchenko as an Émigré Poet. In *Working Order: Essays Presented to G. S. N. Luckyj*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. Pp. 21–56.
25. Struk D. Ukrainian Émigré Literature in Canada. *Identifications: Ethnicity and the Writer in Canada*. Ed. by Jars Balan. Edmonton: University of Toronto Press, 1982. Pp. 88–103.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Barabash, Yu. (2000). Skilky ukrainskykh literatur u sviti? [How many Ukrainian literatures are there in the world?]. *Slovo i Chas*. No. 1. Pp. 55–59. [in Ukrainian].
2. Barabash, Yu. (2016). Ukrainskoie literaturnoie zarubiezhie (Litsa. Sudby. Teksty) [Ukrainian Literature Abroad (Persons. Fates. Texts)]. Moscow: IMLI RAN. 376 p. [in Russian].
3. Boichuk, V. Kanon iz perelamanym khrebtom [Canon with the broken spine]. *Krytyka*. 2008. No. 10–11 (132–133). P. 31. [in Ukrainian].
4. Hrabovych, H. (1997). Holosy ukrainskoi emihratsiinoi poezii [Voices of Ukrainian emigration poetry]. *Do istorii ukrainskoi literatury*. Kyiv: Osnovy. P. 386–416. [in Ukrainian].
5. Hromiak, R. T. (1997). Emihratsiia i khudozhnia literatura: hrani problemy i aspekty doslidzhennia [Emigration and fiction: problem facets and research aspects]. *Davnie i suchasne: Vybrani statti z literaturoznavstva*. Ternopil: Lileia. P. 247–251. [in Ukrainian].
6. Dziuba, I. (2013). "Nashoho tsvitu po vsiomu svitu..." ["Our blossom all over the world..."]. *Na triokh kontynentakh*. In 3 books. Book 1: "Nashoho tsvitu po vsiomu svitu...". Vid Malorosii do Ukrainy. Entsyklopediia oporu. Kyiv: Klio. Pp. 8–89. [in Ukrainian].
7. Donchyk, V. (1991). Diaspora [Diaspora]. *Slovo i Chas*. No 10. Pp. 19–22. [in Ukrainian].
8. Kostiuk, H. (1983). Z litopysu literaturnoho zhyttia v diiaspori. Do 15-littia diialnosti Obiednannia ukrainskykh pysmennykiv "Slovo": 1954–1969 [From the annals of literary life in the diaspora. To the 15th anniversary of the activity of the Association of Ukrainian Writers "Slovo": 1954–1969]. *U sviti obraziv ta idei: Vybrane. Krytychni ta istoryko-literaturni rozdumy 1930–1980*. Munich: Suchasnist. P. 440–490. [in Ukrainian].
9. Kostiuk, H. (1964). Na magistrali istorii. Ukrainska literatura za piatdesiat rokiv (1917–67) [On the highway of history. Ukrainian literature for fifty years]. *U sviti obraziv ta idei: Vybrane. Krytychni ta istoryko-literaturni rozdumy 1930–1980*. Munich: Suchasnist. Pp. 491–511. [in Ukrainian].
10. Morenets, V. (2014). Tertium non datum. Problema kulturnoi identychnosti v literaturno-philosofskomu dyskursi XIX–XXI st.: kolektyvna monohrafiia [Tertium

- non datum. The problem of cultural identity in literary and philosophical discourse of the 19th–21st c.: group monograph]. Kyiv: NaUKMA. P. 350–360. [in Ukrainian].
11. Pavlyshyn, M. (1997). Peremishchena muza: ukrainska poeziiia v Avstralii [The Dislocated Muse: Ukrainian poetry in Australia]. *Kanon ta iconostas*. Kyiv: Chas. P. 350–360. [in Ukrainian].
 12. Pohrebennyk, F. (1991). Emihratsiia i literatura [Emigration and literature]. *Slovo i Chas*. No. 10. P. 22–28. [in Ukrainian].
 13. Radzykevych, V. (1956). Istoriia ukrainskoi literatury. Vol. III. Nova doba [History of Ukrainian literature. Volume III. New era]. Detroit: Batkivshchyna. 135 p. [in Ukrainian].
 14. Rubchak, B. (1996). Kamiani baby chy svitovydy? [Stone ladies or Svitovydy?]. *Svitovydy*. No. 11 (23). P. 89–100. [in Ukrainian].
 15. Rudnytskyi, L. (1992). Literatura z misiieiu. Sproba ohliadu ukrainskoi emihratsiinoi prozy [Literature with a mission. An attempt to review Ukrainian emigration prose]. *Slovo i Chas*. No. 2. P. 41–45. [in Ukrainian].
 16. Syvachenko, H. (2003). Prorok ne svoiei vitchyzny. Ekspatriantskyi "metaroman" Volodymyra Vynnychenka: tekst i kontekst [A prophet not of his own country. Expatriate "meta-novel" by Volodymyr Vynnychenko: text and context]. Kyiv: Alternatyvy. 280 p. [in Ukrainian].
 17. Skoryna, L. (2005). Literatura ta literaturoznavstvo ukrainskoi diaspory. Kurs lektsii [Literature and literature studies of the Ukrainian diaspora. Course of lectures]. 2nd edit. Cherkasy: Brama-Ukraina. 384 p. [in Ukrainian].
 18. Soroka, M. (2000). Chy ie panatseia vid mifu pro Anteia v ukrainskii literaturi diaspory? [Is there a panacea for the myth of Antaeus in Ukrainian diaspora literature?]. *Slovo i Chas*. No. 12. P. 11–18. [in Ukrainian].
 19. Tarnashynska, L. B. (2019). Ukrainska literaturna emihratsiia: modeli "vidsutnoi prysutnosti" v materykovomu pysmenstvi [Ukrainian literary emigration: models of "absent presence" in maternal writing]. *Kyivski polonistychni studii*. Vol. 35. Kyiv: Talkom. P. 358–369. [in Ukrainian].
 20. Tarnashynska, L. (2008). Literatura rozfokusovanoi svidomosti: do katehorii "diaspora" ta ii interpretatsii u literaturoznavstvi [Literature of defocused consciousness: to the category of "diaspora" and its interpretation in literary studies]. *Prezumptsiia dotsilnosti: Abrys suchasnoi literaturoznavchoi kontseptolohii*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-mohylianska akademiia". P. 412–432. [in Ukrainian].
 21. Ushkalov, L. (2019). Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov [Charm of energy: Mykhailo Drahomanov]. Kyiv: Dukh i litera. 600 p. [in Ukrainian].
 22. Sherekh, Yu. (1998). MY i my (Do ukrainoterennykh chytalnykiv moikh) [WE and we (To my Ukraine-residing readers)]. Sherekh Yu. Poza knyzhkamy i z knyzhok. Kyiv: Chas. P. 21–32. [in Ukrainian].
 23. Sherekh, Yu. (1978). Ohliadaiuchysia nazad [Looking back]. Sherekh Yu. Druha cherha. Literatura. Teatr. Ideolohii. Arranged and introduction by Yu. Sheveliov. Munich: Suchasnist. P. 5–11. [in Ukrainian].
 24. Rubchak, B. (1990). Taras Shevchenko as an Émigré Poet. In Working Order: Essays Presented to G. S. N. Luckyj. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. P. 21–56. [in English].
 25. Struk, D. (1982). Ukrainian Émigré Literature in Canada. Identifications: Ethnicity and the Writer in Canada. Ed. by Jars Balan. Edmonton: University of Toronto Press. P. 88–103. [in English].

Стаття надійшла до редколегії: 03.04.2023

Схвалено до друку: 26.05.2023